

ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ НАУКИ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

М. Яцишин

*Волинський національний університет імені Лесі Українки
вул. Винниченка, 30, 45000 Луцьк, Україна*

У статті проаналізовано загальні закономірності розвитку науки кримінально-виконавчого права. Головну увагу автор зосереджує на процесі становлення системи цієї науки.

Ключові слова: кримінально-виконавче право, розвиток, система.

Згідно з Конституцією України історичним призначенням держави є всебічне забезпечення прав і свобод людини, захист її життя і здоров'я, честі, гідності й недоторканості як найвищих соціальних цінностей (ст. 3). У цьому полягає одна з найважливіших функцій держави – *правоохоронна*. Вона багатогранна і реалізується на підставі різноманітних норм та джерел права, у тому числі й кримінально-виконавчого права – основної форми вираження та закріплення кримінально-виконавчої політики держави.

Своєю чергою, наука кримінально-виконавчого права є окремою галуззю юридичної науки, що входить у групу так званого кримінально-правового циклу і вивчає весь комплекс правових, економічних, соціальних, психолого-педагогічних та інших проблем, що виникають у ході та з приводу виконання кримінальних покарань.

У сучасній юридичній літературі визначено такі *завдання* кримінально-виконавчого права:

- виявлення позитивного впливу і тенденцій у сфері виконання кримінальних покарань;
- розробка пропозицій щодо реформування політики держави та діяльності органів і установ виконання покарань у сфері виконання кримінальних покарань та їх нормативного закріплення;
- накопичення та систематизація знань з теорії та практики виконання покарань та проведення відповідних наукових досліджень;
- запобігання злочинності шляхом виконання кримінальних покарань.

Предметом науки кримінально-виконавчого права є вивчення політики держави у сфері виконання покарань, історії розвитку світового та національного законодавств, а також органів і установ, які виконують покарання, системи кримінально-виконавчого законодавства та його джерел, ознайомлення з міжнародними нормативно-правовими актами з питань виконання покарань, вивчення практики виконання покарань і виправлення засуджених [2, с. 21].

Вагомий внесок у розвиток науки кримінально-виконавчого права зробили вітчизняні вчені Г.А. Аванесов, Л.В. Багрій-Шахматов, В.А. Бадира, І.Г. Богатирьов, А.П. Гель, В.О. Глушков, О.М. Джужа, С.Ф. Денисов, Т.А. Денисова, О.Г. Колб, В.О. Корчинський, О.М. Костенко, В.О. Лисодід, І.П. Лановенко, О.М. Литвак, В.Г. Лукашевич, М.М. Мінаєв, Г.С. Семаков, А.Х. Степанюк, Є.Л. Стрельцов, В.М. Трубников, С.Я. Фаренюк, Є.В. Фесенко, Ф.Л. Фріс, В.Г. Хашев, Ю.В. Шинкарьов, І.С. Яковець, О.М. Яковлева та багато ін.

Метою нашого дослідження є на основі уже набутих теоретичних знань і накопиченого практичного досвіду розкрити загальні закономірності розвитку науки кримінально-виконавчого права, зосередивши головну увагу на процесі становлення його системи, яка охоплює сукупність юридичних понять, норм та принципів, взаємопов'язаних один з одним у процесі державотворення.

Як відомо, наука кримінально-виконавчого права – це галузь знань, яка вивчає загальні закономірності процесу виконання та відбування кримінальних покарань і основні властивості правового регулювання суспільних відносин у сфері виконання покарання та застосування до засуджених заходів кримінального й виховного впливу.

Методологічними засадами науки кримінально-виконавчого права, як і всієї правової науки, є закони й положення філософії, а діалектичний метод, як загальнонауковий метод пізнання, уможлиблює справді науковий підхід щодо визначення загальних закономірностей її становлення і розвитку. Наука кримінально-виконавчого права тісно пов'язана з іншими галузями правової науки, особливо з наукою кримінального права, теоретичні положення якої з питань злочину та покарання є необхідним підґрунтям для дослідження проблем і питань, пов'язаних з виконанням та відбуванням покарань і здійсненням виховного впливу на засуджених.

Крім того, наука кримінально-виконавчого права тісно пов'язана з багатьма неправовими науками – педагогікою, психологією, логікою, соціологією, політологією, історією, економікою й ін. Це зумовлено тим, що кримінально-виконавче право регламентує не лише безпосередній порядок і умови виконання та відбування покарань, а й певною мірою особливий виправно-ресоціалізаційний процес, де застосовуються положення та категорії педагогіки, психології й економіки.

Історична ретроспектива дає підстави виявити джерела кримінально-виконавчого права, простежити загальні закономірності становлення й розвитку його основоположних принципів. Філософські знання й логічне мислення допомагають законодавцям розібратися і визначитися у складному переплетінні норм кримінального права загалом, і кримінально-виконавчого права зокрема, сформуванню потужний законодавчий кримінологічний блок під загальною назвою „боротьба зі злочинністю”. Цей термін офіційно затверджений у законах України, у відомчих актах та у назвах установ.

У цьому контексті, на думку О.М. Литвака, важливим є створення теоретичної моделі державного впливу на злочинність у сучасних умовах переходу до ринкової економіки і створення правової держави. Конструктивними ідеями такої моделі можуть бути:

1) реальний, а не декларативний пріоритет кримінологічної політики у системі заходів щодо державного впливу на злочинність;

2) стратегія і тактика протистояння несприятливим тенденціям у динаміці й структурі злочинності мають плануватися у вигляді попереджувальних заходів і маневру наявних матеріальних, технічних і кадрових сил у розкритті злочинів та розслідування, а також організації ефективної пенітенціарної системи;

3) репресивні зміни у чинному кримінальному законодавстві мають розглядатися як вимушений захід і запроваджуватися після застосування системи профілактичних зусиль;

4) найважливішим напрямом антикримінальної протидії держави має бути згідно з Конституцією України захист людей від деструктивних посягань на життя, здоров'я та інші природні права;

5) забезпечення законних інтересів осіб, що потерпіли від злочинів;

6) державний вплив на злочинність здійснюється одночасно з іншими видами соціального контролю та взаємодіє з ними;

7) ефективність протидії зростаючій злочинності значною мірою залежить від проведення в Україні економічних та інших соціальних реформ, а також від духовної консолідації суспільства [6, с. 24].

Є й інші варіанти теоретичних моделей боротьби з злочинністю, як, наприклад, доктринальна модель Закону України „Про пенітенціарну систему України” [3, с. 42–44], теоретична модель виконання покарання у вигляді позбавлення волі, яка уже реалізується на практиці в кримінально-виконавчих установах закритого типу [2, с. 372–375], теоретична модель попереднього ув'язнення, втілена у Законі України „Про попереднє ув'язнення” від 30 червня 1993 року № 3352 – XII (із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 11 грудня 1998 р. № 312 – XIV, від 21 червня 2001 р. № 2537 – III), теоретична модель державної виконавчої служби, використана під час підготовки Закону України „Про державну виконавчу службу”, прийнятого Верховною Радою України 24 березня 1998 р., і багато інших, які засвідчують важливість теоретичних напрацювань у неперервному процесі законотворення.

За свідченням вітчизняних і зарубіжних джерел, численні складові державної політики „боротьби із злочинністю” відпрацьовувались і в теорії, і на практиці протягом століть. До речі, історія кримінально-виконавчої системи і законодавства України представлена нині окремим розділом у підручниках і навчальних посібниках з кримінально-виконавчого права України для юридичних факультетів вищих навчальних закладів України. Зокрема, для предмета нашого дослідження важливою є інформація, викладена в підрозділі 1. Загальна характеристика періодів становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи і законодавства України (Глава II. Історія кримінально-виконавчої системи і законодавства України) навчального посібника „Кримінально-виконавче право України (Загальна та особлива частини)” за загальною редакцією О.М. Джужи [5, с. 37–74].

Як слушно зазначають автори цієї колективної праці О.М. Джужа, С.Я. Фаренюк, В.О. Корчинський, В.Б. Василець, А.В. Кирилук, І.І. Резник, Є.М. Бодюл, вивчення основних періодів становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи і законодавства та власне й самої науки цієї галузі права на території України можна віднести до низки першочергових завдань вітчизняної науки кримінально-виконавчого права. Для цього є об'єктивні й суб'єктивні причини. Одна із них, і найголовніша, це та, що українське законодавство упродовж тривалого історичного часу відчувало на собі потужний зовнішній тиск. Як образно висловились з цього приводу дослідники, „воно немов би розчинилось у середовищі численних розвідок спочатку у сфері історії тюремної системи і законодавства Російської імперії, а згодом – виправно-трудова система і законодавства СРСР, створюючи лише тло для більш-менш правдоподібних версій становлення та розвитку останніх” [5, с. 37].

Наразі важко визначити чітку нижню хронологічну межу процесу законотворення у цьому напрямку. Наявні різні версії обґрунтування такої межі. Однак більшість сучасних вітчизняних істориків права погоджуються у тому, що

цей відлік слід починати з IX століття – часу утворення і зміцнення Київської Русі – першої Української держави. Тогочасні літописи, зокрема „Повість временних літ”, „Слово о законі і благодаті” митрополита Іларіона, „Слово о полку Ігоревім”, „Повчання дітям” Володимира Мономаха і особливо „Руська правда” – перший кодекс законів, що діяли на Русі в XI ст., містять цікаві згадки, фіксації у нормативних актах звичаєвого права функції виконання кримінальних покарань [9, с. 46–48].

Отже, можна допустити, що уже в IX–XI ст. у Давньоруській державі сформовано центральну категорію кримінально-виконавчого права та правонаступницьку практику – виконання покарання. Водночас формувалися й інші функції, пов’язані із запобіганнями або профілактикою злочинів, що також збагачували тогочасну теорію і практику кари. Набуло поширення каяття, яке, на думку українського дослідника Г.О. Радова – апологета теорії каяття, „не є проблемою суто юридичною або педагогічною, а в основі своїй перебуває в площині морально-етичного, духовного характеру” [8, с. 48]. Стосовно предмету нашого дослідження, можна говорити про початки пенітенціарного процесу, важливим елементом якого саме і є каяття.

Щоправда, в сучасних умовах державотворення і законотворення у напрямі формування нової пенітенціарної системи ідея каяття відходить на другий план. З огляду на це можна погодитися з думкою Ю.В. Чакубаша про те, що типи пенітенціарних систем існують та закономірно змінюються в умовах конкретних суспільно-історичних формацій, як елемент суспільної надбудови [10, с. 39]. Науковці простежили й іншу закономірність: „Чим стабільніше, тісніше, сильніше суспільство, тим у меншій мірі воно має потребу в застосуванні покарань, а якщо і застосує, то найбільш легкі, слабкі, необтяжливі” [7, с. 331].

Дещо інший погляд має доктор юридичних наук, професор О.Г. Колб, який вважає, що автори зазначених цих підходів настільки захопились ідеєю каяття, що ніде не згадують такого завдання Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВС України), як виконання покарання. Хоча у ст. 2 Доктринальної моделі Закону України „Про пенітенціарну систему України” одним з основних завдань цієї системи вони називають таке: „Забезпечити реалізацію положень Конституції України, вимог чинного законодавства, парламентських та урядових рішень з питань пенітенціарної діяльності”. Проте, що розуміється під „пенітенціарною діяльністю”, в проекті закону нічого не сказано [4, с. 79].

Отже, теорія каяття (Г.О. Радов) в сучасних умовах не є такою актуальною, як у прадавній історії України. Водночас, варто погодитися з прихильниками цього підходу в науці про те, що ідею каяття слід активно впроваджувати у нормативно-правові акти, пов’язані з такими явищами, як злочин і покарання (як це вперше закріплено в ст. 45 КК України „Звільнення від кримінальної відповідальності у зв’язку з дійовим каяттям”), оскільки активного залучення засудженого до процесу відбуття покарання та до профілактики злочинів, на чому акцентують увагу більшість фахівців, неможливо досягти мети кримінального покарання.

Так само простежуємо закономірність наукового обґрунтування інших важливих складових кримінально-виконавчого права. На наш погляд, досить близько за змістом і тривалістю становлення у часі є теорія виховання. В науці ця позиція не нова: ще у 70-х роках ХХ століття З.А. Астеміров запропонував триумвіратну модель основних функцій, а відповідно, і сукупність спеціальностей,

які становлять професійне ядро працівників виправно-трудова установ: юридичної – для виконання соціально-педагогічної функції; економічної – з метою виконання виробничо-господарської (економічної) функції [1, с. 15].

На думку українських дослідників В.М. Синьова і О.П. Сєверова, в сучасних умовах реформування кримінально-виконавчої системи наукова розробка цієї проблеми та визначення оптимальних шляхів її вирішення у практиці установ виконання покарань потребує, передусім, теоретичного осмислення низки питань, серед яких можна виокремити такі: параметри оцінки готовності засуджених до сприйняття виховних впливів; класифікація засуджених за рівнями їх сформованості; визначення чинників, які впливають на готовність до сприйняття перевиховних впливів; умови формування зазначеної готовності. При цьому, в системі індивідуальної готовності до сприйняття засобів виховного впливу автори цієї ідеї на перше місце ставлять особистісну установку засуджених на каяття. Щоправда, сприймаючи висновок про те, що каяття врешті-решт зводиться до духовної переорієнтації особистості, її морального оновлення, далеко не всі засуджені потребують такої внутрішньої переорієнтації.

З іншого боку, діяльність з ресоціалізації засудженого досягне мети лише в тих випадках, коли доцільно обрані зовнішні впливи, що використовуються в системі, знайдуть відгук у свідомості тієї особистості, на яку вони спрямовані. Одним з таких зовнішніх впливів має бути персонал установ виконання покарань, основною формою діяльності якого, на переконання прихильників цього погляду, є його навчання у відповідній педагогічній системі, що зорієнтоване на підготовку фахівців для виконання педагогічних функцій [4, с. 80].

У руслі загальної закономірності розвитку науки кримінально-виконавчого правотворіння виховання, як одна із її складових, теж пройшла достатню апробацію і ситуаційну, і суспільно-формаційну. Керуючись довговічністю, можна говорити про її ефективність у системі заходів з перевиховання злочинців. Однак, як вважає О.Г. Колб, прийняти цю ідею за основу виконання покарання та профілактики злочинів поки що не можна, оскільки ні КК, ні КВК України не передбачають такої мети покарання, як „перевиховання засудженого”, а отже, немає ідеологічного вектора для заняття зазначеним видом діяльності в умовах місць позбавлення волі. Крім того, історично доведена (і наукою, і практикою) неможливість повного перевиховання особи. Тому, як слушно зробив висновок А.Х. Степанюк, виникнення надуманого сполучення педагогічного начальництва, з'єднаного з теорією покарання у підсумку утворює схоластичну конструкцію, штучно підігнану під необхідність правового регулювання всіх покарань, відповідно до установки, принципів і поглядів тих чи інших авторів [4, с. 81–82].

Не орієнтують на перевиховання засуджених і міжнародно-правові акти, в яких йдеться швидше про виховання як мету виправлення (Європейські пенітенціарні правила), або взагалі термін „виховання” не вживається (Європейські мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями та ін.). Саме з цих міркувань, на нашу думку, не можна цю наукову позицію покласти в основу виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі та запобігання злочинності в УВП. Проте заслуговує на увагу й інший висновок: у разі реалізації завдань кримінально-виконавчого законодавства та досягнення його мети можливе використання будь-яких, не заборонених законом засобів впливу на особу засудженого (ст. 19 Конституції України). З іншого боку, частина теоретичних надбань названих нами, як і інших, в тому числі зарубіжних аналогів цієї теорії вже знайшла своє

відображення в КВК України (глава 19 „Виховний вплив на засуджених до позбавлення волі”), що підтверджує істинність та об’єктивну необхідність у подальшому розвитку теорії виховання як науки.

Так само має право на існування теорія виправлення засуджених, підтверджена як вітчизняною історією, так і міжнародним досвідом. Саме тому у новому КВК України одним із головних засобів впливу на засудженого закріплено завдання його виправлення (ст.ст. 1, 6, 101, 123 та ін.). При цьому законодавець веде мову не про виправлення як таке, а про створення умов для досягнення вказаної мети виконання покарання. Проте, навряд чи можна погодитись з твердженням прихильників теорії виправлення про те, що законодавство з виконання покарань повинно носити тільки карно-виправний характер, тому що у цьому випадку нівелюється та знецінюється сила інших впливів, які здійснюються на особу засудженого (педагогічного, психологічного, профілактичного та ін.) та власні можливості (воля, бажання) останнього.

У плані закономірності становлення й розвитку науки кримінально-виконавчого права заслуговує уваги теорія соціального збереження та формування особистості засудженого, в основу якої закладено принцип соціального збереження та формування особистості засудженого, а також теорія ресоціалізації засуджених до позбавлення волі, необхідною умовою якої є виправлення засудженого: свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві (ст. ст. 6, 94, 96 КВК України).

Як засвідчує аналіз наукових джерел, між переліченими вище науковими ідеями, теоріями, концепціями, поглядами та позиціями, які виникли і сформувалися протягом тривалого історичного часу, є багато спільного і, передусім, прагнення до виправлення засуджених. Саме ця ідея стала підвалиною сучасної кримінально-виконавчої концепції, яка знайшла своє відображення у КВК України та у правозастосувальній практиці органів і установ виконання покарань. Її зміст закріплений в ст. 1 КВК України і полягає як у вирішенні завдань з виконання покарання у вигляді позбавлення волі, так і в галузі профілактики злочинів. При цьому основними засобами профілактики злочинів в Законі є засоби виправлення і ресоціалізації засуджених, а саме: а) встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим); б) суспільно-корисна праця; в) соціально-виховна робота; г) загальноосвітнє і професійно-технічне навчання; д) громадський вплив.

Отже, можна визнати, що кримінально-виконавча доктрина, закріплена в КВК України, є квінтесенцією, своєрідним конгломератом різних наукових ідей і поглядів з питань запобігання злочинам, виконання та відбування покарань.

Водночас, в умовах дії норм об’єктивного права (наявних КК та КВК України) та поки що незначної суспільної практики реалізації нових законодавчих підходів у галузі виконання кримінальних покарань і профілактики злочинів значно зростає роль та місце науки у вирішенні проблем правозастосувальної діяльності.

Без сумніву, що лише ті дослідники, які, оперують апробованими на практиці методологіями пізнання соціально-правових явищ, здатні повно, об’єктивно і всебічно виявляти та обґрунтовувати закономірності виникнення, функціонування і розвитку певних явищ і процесів та давати науково обґрунтовані рекомендації для органів та установ, що займаються реалізацією такої функції держави, як виконання кримінальних покарань.

1. *Астемиров З. А.* Основы разработки профессиональной модели типовых специалистов для исправительно-трудовых учреждений / Астемиров З. А. // Проблемы подготовки кадров в вузах МВД СССР. – Рязань, 1972. – С. 14–18.
2. Кримінально-виконавче право : [навч. посіб.] / [Бадира В. А., Денисов С. Ф., Денисова Т. А., та ін.]; за ред. Т. А. Денисової. – К. : Істина, 2008. – 400 с.
3. Доктринальна модель закону „Про пенітенціарну систему України”// Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К., 1996. – № 2. – С. 42–44.
4. *Колб О. Г.* Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі : [монографія] / Колб О. Г., Яцишин М. М., Кондратішина В. В. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2007. – 513 с.
5. Кримінально-виконавче право України : (Загальна та Особлива частини) : [навч. посіб.] / О. М. Джужа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. – 2-е вид., перероб. та допов. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 448 с.
6. *Литвак О. М.* Держава і злочинність : [монографія] / Литвак О. М. – К. : Атіка, 2004. – 304 с.
7. Преступность среди социальных подсистем. Новая концепция и отрасли криминологии / Под ред. Д. А. Шестакова. – СПб., 2003. – 353 с.
8. *Радов Г. О.* Формування духовності засуджених у контексті пенітенціарного процесу / Радов Г. О. // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 1998. – № 3. – С. 41–49.
9. Хрестоматія з історії держави і права України : [навч. посіб.] / Упоряд. : А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
10. *Чакубаш Ю. В.* Формування наукового погляду на тюрму як суспільно-державний інститут / Чакубаш Ю. В. // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : КІВС, 1998. – № 3. – С. 29–40.

GENERAL REGULARITIES OF THE SCIENCE OF CRIMINAL EXECUTIVE LAW DEVELOPMENT

M. Jacyshyn

*Lesya Ukrainka Volyn' national University
Vynnychenko Str. 30, UA – 45000 Lutsk, Ukraine*

In the article general regularities of development of science of criminal executive law are analyzed. The author pays special attention to the process of this science formation.

Key words: criminal executive law, development, system.

Стаття надійшла до редколегії 01.10.2008

Прийнята до друку 01.11.2008